

ODETA ŽUKAUSKIENĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

JURGIO BALTRUŠAIČIO INTELEKTUALINĖS BIOGRAFIJOS VINGIAI

The Intellectual Biography of Jurgis Baltrušaitis

SUMMARY

The main aim of this article is to draw an intellectual biography of the world-known art historian Jurgis Baltrušaitis. The study constitutes an exposition of the genesis of the methodology and conception of the most prominent representative of Henri Focillon's school. It also discusses the influences of his father's thought and of the Russian and German doctrines of formalism on the formation of Baltrušaitis' world view. On the other hand, it shows the distinctively original aspects of his methodology, which let him write new pages of "life of forms" and reveal its margins, deformations, artistic fallacy, fictions and myths. His innovative method of metamorphology opened up a lot of artistic and cultural phenomena (anamorphoses, aberrations, curious perspectives, mythical forms and formal myths) which were ignored by positivist research. Besides, the article shows that individual experience also left footprints on the methodology of Baltrušaitis, who always searched for the norm in deviation or for the rules of artistic and scientific imagination which deform and form the reality.

Straipsnis skirtas iškilaus Henri Focillono (1881–1943) mokyklos atstovo, „vieno iš penkių ar šešių didžiųjų XX a. meno istorikų“¹, Jurgio Baltrušaičio (1903–1988) svarbiausių intelektualinės biografijos įvykių ir įnašo į menotyros idėjų bei metodų istoriją aptarimui. Dera paminėti, kad svarbių pastabų apie Baltrušaičio menotyros principus yra

pateikęs Antanas Andrijauskas² ir Algirdas Gaižutis³. Menotyrininko gyvenimo ir kūrybos kelią šiek tiek nušvietė jo tėvo – poeto ir diplomato – Jurgio Baltrušaičio kūrybą ir gyvenimą tyrinėję Viktorija Daujotytė ir Laimonas Tapinas⁴. Tačiau peržiūrėjus menotyrininko sūnus Jeano Baltrušaičio namuose Paryžiuje saugomą archyvinę medžiagą bei pra-

RAKTAŽODŽIAI: Jurgis Baltrušaitis, intelektualinė biografija, metodologija, deformacijos.

KEY WORDS: Jurgis Baltrušaitis, intellectual biography, methodology, deformations.

kalbinus Jurgio Baltrušaičio bičiulį ir jo veikalų tyrinėtoją Jean-François Chevrier⁵, prieš akis iškyla vaizdingesnis šios paslaptingos ir Lietuvoje dar mažai pažįstamos asmenybės gyvenimo bei mokslinės veiklos paveikslas.

Iš tikrųjų šio pasaulinio garso erudito, meno filosofo, idėjų istoriko mokslinė kūryba ir veikla, savitai gilinusi lietuvių kultūros vaga, skleidėsi egzilyje Paryžiuje. Nekelia abejonių, kad Focillonas buvo itin svarbus šio menotyrininko mokslinės minties atsklaidoje, tačiau, laikui bėgant, mokynys mokytoją praaugo, stipriai pakeitė viduramžių ir renesanso meno supratimą, praturtino meno istorijos metodus ir padarė didžiulį poveikį teorinei postmodernizmo minčiai. Ar nėra taip, kad jo mąstysenos ir mokslinio braižo savitumą lėmė ir ankstyvoje jaunystėje sužadintas dėmesys meninėms vertybėms, tiesos apraiškoms įvairiose kultūros formose ir pagaliau individualūs išgyvenimai bei patyrimai?

Be abejo, Baltrušaičio žiūros originalumą lėmė ne tik puikus išsilavinimas, bet ir nepaprastai turtinga patirtis, kurią sudaro jo vadinamieji atskiri gyvenimai skirtingose kultūrinėse aplinkose. Tik sudėjus ir apmaščius tuos skirtingus gyvenimo epizodus, atsiveria išsamesnis šios paslaptingos asmenybės gyvenimo ir mąstysenos paveikslas, ikūnijęs skausmingai XX a. istorijos tikrovę išgyvenusio ir į mokslo gelmes nugrimzdusio menotyrininko figūrą. Iš tikrųjų Prancūzijoje išgarsėjęs meno istorikas vengė kalbėti apie savo jaunystę. Daugybė svarbių intelektualinės biografijos detalių taip ir liko neatskleistos Vakarų Europoje, ta-

čiau daugelyje interviu Baltrušaitis tvirtino esą gimęs Lietuvoje ir dažnai prisistatydavo kaip Kauno universiteto profesorius. Šitaip jis nuoširdžiai išreiškė tėvo įskiepytą meilę ir atsidavimą Lietuvai.

Kaip žinoma, Baltrušaitis gimė 1903 m. gegužės 5 d. Maskvoje, žymaus poeto ir diplomato Jurgio Baltrušaičio šeimoje. Jo motina Marija Olovianišnikova buvo kilusi iš garsios rusų pirklių, meno ir kultūros mecenatų šeimos. Baltrušaitis augo ir brendo intelektualioje ir dvasingoje aplinkoje, apsuptas tėvo draugų, garsių literatų, dailininkų, teatralų. Jų namuose prie Pokrovo vartų lankydavosi to meto rusų literatūros žvaigždės Konstantinas Balmontas, Valerijus Briusovas, Aleksandras Blokas, Andrejus Belas, Maksimas Gorkis, filosofai Dmitrijus Merežkovskis, Levas Špetas ir Vasilijus Rozanovas, dailininkai Markas Chagalas, Michailas Vrubelis, Konstantinas Korovinas, teatralai Gordonas Craigas, Konstantinas Stanislavskis, Vsevolodas Mejerholdas, Sergejus Prokofjevas ir daugelis kitų intelektualų.

Jaunasis Jurgis mokėsi klasikinėje vokiečių gimnazijoje Maskvoje ir įgijo pavydėtina filologinį išsilavinimą (*pav. 1*). Jis puikiai kalbėjo ne tik lietuviškai ir rusiškai, bet ir vokiškai, o vėliau – prancūziškai. Reikšminga ir tai, kad papildomai namuose jį mokė būsiamasis Nobelio premijos laureatas Borisas Pasternakas, o jo muzikos mokytojas buvo šeimos draugas Aleksandras Skriabinas. Baigęs mokyklą, Baltrušaitis galvojo apie mokslus Vokietijoje, Anglijoje arba Prancūzijoje. Pradėjęs studijas Heidelberge, jas nutraukė ir 1924 m. pabaigoje atvyko į pripažintą

Vakarų kultūros sostinę Paryžių. Kaip tik tais metais Focillonas pradėjo vadovauti Sorbonos viduramžių meno archeologijos ir istorijos katedrai.

Beje, dera paminėti, kad tėvų namuose įgytos žinios ir išugdytos savybės Baltrušaičio gyvenime nenunyko. Apžvelgus poeto Baltrušaičio ir jo sūnaus menotyros idėjas, matyti glaudus ir paslaptingas ryšys, duodantis pagrindo spėti, jog menotyryninko pasaulėvaizdį ir mokslinės minties kelią labai lėmė ir tėvo meniniuose bei intelektualiniuose ieškojimuose išryškėję polinkiai ir gelminiai klausimai. Galima sakyti, kad ir į Paryžių Baltrušaitis atvyko iš dalies sekdamas tėvo pėdomis, nes jis siekė studijuoti scenografiją. Žinant, kad į kultūrinį Sidabro amžiaus judėjimą Maskvoje įsiliejęs poetas Baltrušaitis dirbo teatre, vertė pjeses ir bendravo su garsiais tos epochos režisieriais bei teatro kritikais, jo sūnaus meilė teatrui ir susidomėjimas juo nėra atsitiktinis dalykas. Ši užmoji lėmė ir jaunojo Baltrušaičio susižavėjimas britų režisieriaus Craigo sukurtais scenovaizdžiais. Deja, pradėjęs mokslus Sorbonoje, Baltrušaitis buvo priverstas studijuoti vaizduojamojo meno istoriją, nes scenografijos studijų nebuvo, tačiau ir pirmame pranešime apie gestą romaninėje skulptūroje, ir vėlesniuose veikaluose, kuriuose tyrinėjo iliuzijos kūrimo paslaptis ir ieškojo „metafizinių tiesų po kaukėmis“, galima išvelgti pirminių impulsų, kuriuos davė šeimoje išugdyta meilė teatrui.

Be to, ir tėvas, ir sūnus ieškojo būties problemų meno filosofijoje. Ne tik savo poezijoje, bet ir straipsniuose apie

1. Baltrušaitis 1915 m. Maskvoje

meną Baltrušaitis vyresnysis teikė itin daug dėmesio meno ontologijai. Jo, kaip ir sūnaus, „filosofuojantis intelektas“⁶ buvo toks stiprus, kad leido tyrinėti įvairiausius kultūros reiškinius. Beje, struktūralistinės menotyros pradininku Vakarų Europoje laikomas Jurgis Baltrušaitis taip pat pripažino: „visi mano formų tyrinėjimai – tai filosofija“⁷. Antra vertus, galima manyti, kad tėvo kūrybai būdingas persikėlimas į vizijų ir fantazijų pasaulį skatino sūnų gilintis į antgamtiškų viduramžių meno būtybių pasaulį, regimybės reiškinių tyrinėjimus meno ir kultūros istorijoje.

Čia tik bendrais bruožais paminėsiu, kad esama ir kitų kūrybinių bei žmogiškųjų savybių, siejančių poeto ir menotyrininko, tėvo ir sūnaus asmenybes. Pirmiausia – kūrybos kaip aukojimo suvokimas glaudžiai sieja šiuos iškilus kūrėjus. Kaip liudija Chevrier, pripažintasis menotyrininkas Baltrušaitis buvo vienintelis atsisakęs autorinių teisių *Flammarion* leidykloje. Iš tiesų, visiškai mokslinei kūrybai atsidavęs meno istorikas, kiekvieną dieną žingsniuodavęs į nacionalinę Paryžiaus biblioteką, kur vienas iš nedaugelio galėjo pasiskolinti knygų į namus, suvokė meno istoriją kaip savo vidinį imperatyvą, o knygą – kaip tiesos ir grožio išsikūnijimą, kuris vertas aukos. Be to, ir tėvas, ir sūnus dirbo diplomatinį darbą, abu turėjo moralinių įsipareigojimų Lietuvai⁸.

Iš tikrųjų Baltrušaičio ir jo šeimos ryšys nenutrūko jam išvykus į Paryžių. Tėvai jam nuolat atsiųsdavę knygų, kurių brangiausia menotyrininkui buvusi Friedricho Nietzsche's *Taip kalbėjo Zaratustra*⁹. Šią knygą vokiečių kalba meno istorikas galėjęs cituoti mintinai. Metaforiškas neklasikinis Nietzsche's mąstymo stilius, polinkis į introspekciją, savianalizę ir metafizinis pesimizmas buvo tai, ką Baltrušaitis buvo giliai užgniaužęs savo širdyje.

Svarbu pažymėti ir tai, kad 1917 m. revoliucija Rusijoje, skaudžiai palietusi Baltrušaičio motinos šeimą, ir vėlesni „komunizmo žingsniai“ paliko gilų rėžį Baltrušaičio ir jo sūnaus pasaulėžiūroje. Skaudžiai išgyvenęs Lietuvos okupaciją poetas ir diplomatas, kuris padėjo išvykti iš Rusijos daugeliui intelektualų, o pasikui ir pats pasitraukė į Paryžių, vėlyvuose

siuose kupinuose tragizmo kūriniuose mėgino apmąstyti savo gyvenimo patirtį ir išgyvenimus Vakaruose, tačiau Prancūzijoje jis nerado jam taip trūkstamo dvasinio bendravimo, supratimo ir ilgai niui dvasiškai palūžo – nugrimzdo į melancholiją. Panašiai ir sūnus, dažnai keliaavęs iš Paryžiaus į Kauną ir į Maskvą, giliai išgyveno dramatiškus istorinius įvykius, kuriuos smerkė ir savo mokslinė pozicija. Žinant tai, nestebina, kodėl Baltrušaitis buvo aršus antikomunistas, ideologiškai susikirtęs su kitu išeiviu iš Lietuvos, žydų kilmės menotyrininku Meyeriu Schapiro. Kita vertus, jis net sąmoningai vengė rašyti nors kiek abstraktesnius tekstus, nes nepakentė jokių *izmu*, kurie jam siejosi su ideologija.

Dėl šių priežasčių jis nenorėjo pripažinti ir rusų konstruktyvizmo įtakos, kadangi daugelis jų buvo revoliucionieriai. Vis dėlto, ieškant Baltrušaičio tyrinėjimo metodologijos ištakų, derėtų glaustai aptarti ir įtakingas Rusijoje susiformavusias formalizmo doktrinas. Juolab kad rusiškas formalizmas nei konceptualumu, nei naujų idėjų gausa nenusileido nei prancūziškam, nei vokiškam. Ir pagaliau nevertėtų pamiršti, jog Baltrušaitis subrendo rusų kultūros terpėje, kurioje galimai išsiskleidė formalistinės idėjos, o su jomis jis susidūrė ir Paryžiuje.

1915–1934 m. formaliuoju metodu besiremiančių rusų formalistų darbuose sukurtos sąvokos griovė klasikinę siužeto sampratą, o formos kūrimas tapo teorinių darbų šerdimi. Neigdami tradicinių rusų poetų simbolistų estetiką, formalistai (Viktoras Šklovskis, Jurijus Tynianovas, Romanas Jakobsonas, Borisas Eikhenbaumas) atmetė simbolinę religi-

nę filosofiją. Pažymėtina, kad plėtodamas literatūros teoriją, Eikhenbaumas pripažino vizualių teorijų svarbą tyrinėjant formos raiškos principus. Jakobsoną piktino meno istorijos lengvabūdiškumas, filosofiskai supainiotos sąvokos ir nesugebėjimas atskleisti formos esybės. Iš tikrųjų rusų formalistų metode formos sąvoka įgijo apibrėžtumo ir naujų reikšmingų atspalvių. Visų pirma buvo atkreiptas dėmesys į *formos materialumą*. Iš čia kilo naujas požiūris į tekstą ir meno kūrinio sandarą. Antrasis aspektas – *organiškos formos* tyrinėjimas, nukreipęs žvilgsnius į formos kūrimą, kai formos kohezija atsiranda dėl daugybės transformacijų ir *deformacijų*. Vadinasi, formos kūrimas apmąstomas kaip *deformavimas*. Svarbu ir tai, jog Jakobsonas, Tynianovas ir Šklovskis iškėlė hipotezę apie „struktūrinį deformavimą“, t. y. kad kiekviena forma turi formantus, kurie gali organiškai, dialektiškai *deformuoti* kitas, jau „suformuotas“ formas. Prieita prie išvados, kad forma atsiranda iš kelių paradigmų ir skleidžiasi dėl *įtampos*.

Trečiasis aspektas, ne iš karto įtrauktas į teorinius formalizmo tyrimus, – *formos kontekstualumo* klausimas. Daugiausia Tynianovas prisidėjo prie metapsichologinio, istorinio ir antropologinio formos lygmenų atskleidimo. Šiems aspektams mažiausiai skiriama dėmesio aptariant teorinį formalizmo palikimą, todėl formalizmas dažnai paprastai apibrėžiamas kaip atsisakymas suprasti formos kontekstą. Nėra abejonių, kad formalistai pripažino dinamišką formos integralumą ir diachroninę jos dimensiją, formos ir turinio vienovę, galiausiai

konteksto atvirumą – antropologinę ir istorinę dimensiją. Galima sakyti, kad Jakobsonas tapo tiesiogine grandimi tarp rusų formalizmo ir Vakarų struktūralizmo, o Claude'as Lévi-Straussas yra tiesioginis šio formalaus metodo sekėjas. Kita vertus, galima išvelgti glaudžių analogijų tarp Baltrušaičio „formų mitų“ raidos sampratos ir struktūrinės Lévi-Strausso mitų analizės.

Visa tai liudija, kad rusų formalizmas labai padėjo suformuoti bendrus formalaus metodo principus ir išplėtoti meno morfologiją, kuri susijusi ne tik su meninių reiškinių paviršiumi, o prasišverbia ir į gelmines struktūras. Reikia pasakyti, kad šių formalizmo idėjų, ypač formos, kaip tikrovės deformavimo sampratos, atspindžių galima aptikti ir Baltrušaičio menotyros veikaluose.

Gilinantį į Baltrušaičio pasaulėžiūrą ir menotyrynius prioritetus formavusius veiksnius, nekelia abejonių tai, kad joje pėdsakų paliko vokiškai kalbančių kraštų formaliosios mokyklos šalininkų (Fiedlerio, Rieglio, Wölfflino, Worringerio) veikalai, kuriuose ypač daug dėmesio buvo skiriama įtakų teorijai ir imantinei meno raidai, formos bei struktūros dėsningumams. Pats Baltrušaitis pripažino, kad, prieš atvykstant į Paryžių, „mano galvoseną formavo vokiečių mokykla: Worringeris, Spengleris, Schmarsowas ir kiti. Truputį schemiškas ir griežtas formalizmas, visiškai nutraukęs ryšius su grynai ikonografinė ir literatūrine atvaizdo aiškinimo tradicija“¹⁰. Išties pirmuose Baltrušaičio menotyros veikaluose galima aptikti Leipcigo universiteto profesoriaus Schmarsowo architektūros studijų poveikį. Schmarsowo meno

2. Jurgis su žmona Helėne ir tėvu Jurgiu Baltrušaičiu Paryžiuje

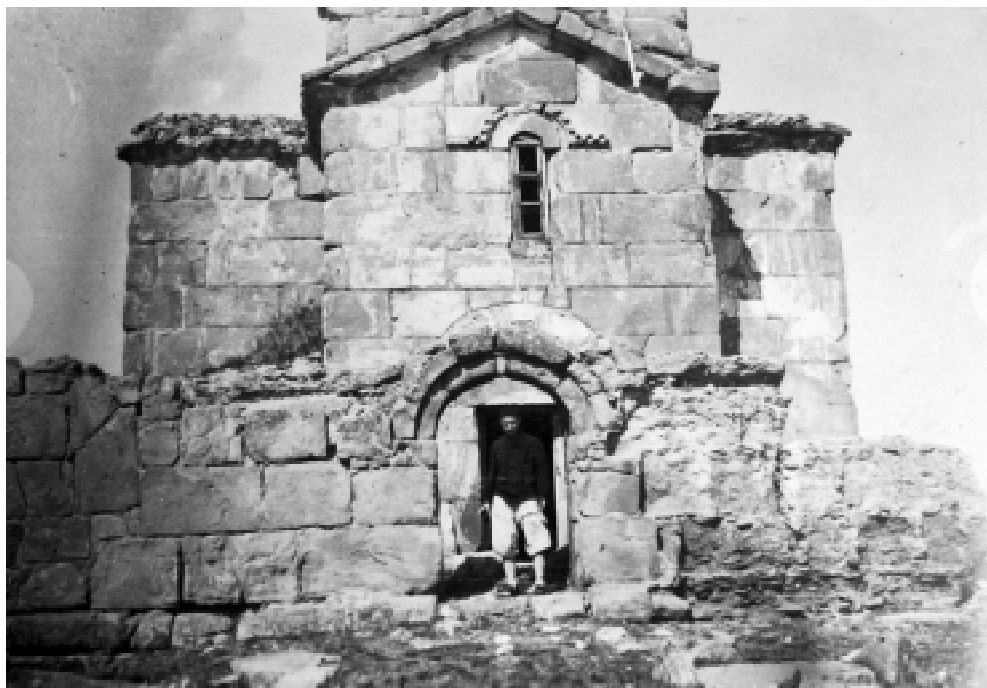
kaip sistemos samprata *erdvės struktūravimo* (*Raumgestaltung*), *erdvės formavimo* (*Raumbildung*) ir *kompozicijos dėsnų* (*Kompositionsgesetze*) sąvokos darė jam didelį įspūdį. Hipotetiškai galime teigti, kad 1920–1930 m. Schmarsowo išplėtos ornamento ir grynosios formos studijos, ornamento kaip propedeutikos samprata galėjo paveikti Baltrušaičio tyrinėjimų kryptį, tačiau jis niekada nepraktikavo perdėm teorinės meno istorijos, kartais atitrūkstančios nuo pačių meno kūrinų analizės, kaip būdinga Schmarsowo veikalams.

Pažymėtina, kad viduramžių meno studijose Baltrušaitis, panašiai kaip Riegelis, Wölfflinas, Worringeris, išpažino, kad *ornamentas yra tobuliausia vaizduojamojo meno forma*. Baltrušaičio menotyros koncepcijoje išryškėjo Worringerio min-

tis, jog meno istorija reiškiasi dviem skirtingais būdais: klasikiniam menui būdingu siekiu mėgdžioti išorines gamtos formas ir abstrakčiam menui būdingu ornamentiniu mąstymu, kurio vizualinė logika nesiremia tuo, ką vadiname gamtos dėsniais. Pastarasis būdas išsiskiria tuo, kad jį sukūrusi vaizduotė visiškai kitaip, nei įprasta mūsų matymo ir mąstymo įpročiams, suvokia erdvę ir laiką. *Abstrakcijos siekis*, pasak Baltrušaičio, *išryškėja civilizacijos ir meninės kultūros kaitos laikotarpiams. Simboliškas abstraktumas ir geometrinis schematizmas yra būdingas priešistoriniam menui, kurio patvarios struktūros tūkstantmečiais gyvuoja meno istorijos raidoje. Kita vertus, abstraktus ir plokštuminis tikrovės suvokimas, tik daug rafinuotesnis nei pirmykščiame mene, įsitvirtino įvairiose Rytų civilizacijose, kurios nuolat gaivino ir veikė Vakarų meno formų gyvenimą.*

Žvelgiant į Baltrušaičio menotyros metodologinių nuostatų raidą, matyti, jog čia būta sąsajų ir su vokiečių mąstytojo Oswaldo Spenglerio kultūros morfologija, siekiu meno formų įvairovę aiškinti tam tikrais abstrakčiais pirmapradžiais principais. Baltrušaičiui artimas ir Spenglerio istorinis lyginamasis metodas, „kultūrų morfologija“, išsiveržimas iš tradicinės eurocentrinės pasaulėžiūros, objektyvus įvairių kultūrų lyginimas, pažymint, koks Europos ir Azijos atskyrimas yra sąlygiškas, tačiau taip pat reikia pabrėžti, jog Baltrušaičiui buvo svetimas siekis klasifikuoti, skirstyti civilizacines meno formas ar abstrakčiai dėstyti mintis.

Iš tikrųjų atsitiktinis ir lemtingas susitikimas su Focillonu Sorbonoje pakrei-

3. Baltrušaitis Užkaukazėje (1928)

pė Baltrušaičio gyvenimą nauja kryptimi, todėl gyvenimo saulėlydyje paklaustas: „Ką veikėte prieš atvykdamas į Prancūziją?“, Baltrušaitis atsakė: „Taisvarbu. Tai visai kitas gyvenimas. Turėjau daug vienas po kito einančių gyvenimų... Tačiau Focillonas paėmė mane už rankos ir pasakė: jūs turite daryti šitai, o paskui tai...“¹¹ Beje, Focillonas netrukus tapo ne tik idėjinium Baltrušaičio vedliu, bet ir uošviu. Tik pradėjęs studijuoti Vakarų viduramžių meno istoriją Sorbonoje, 1925 m. Baltrušaitis su Focillono vadovaujama istorikų grupe išvyko į Šartrą ir kelionės metu susipažino su Helène Castell, Focillono podukra. Ši pažintis su Helène, kuri tuomet studijavo filosofiją Fenelono licejuje, taip

pat buvo lemtinga – 1931 m. spalio 8 d. jie susituokė (pav. 2).

Prisimindamas savo studijų pradžią, Baltrušaitis tvirtino: „Su Focillonu parengiau pranešimą apie gestą. Radau ornamentinių lygmenį: grynąjį formalizmą. Tada atskleidžiau, kaip geometrinė schema sąveikauja su atvaizdu ir jį deformuoja“¹². Jau pirmuose meno istorijos darbuose Baltrušaitis pradėjo tyrinėti iškraipytas meno formas ir jų metamorfoses. Pirmosios teatrinio, dramatinio, ornamentinio gesto studijos ir jas papildę tyrinėjimai Armėnijoje bei Gruzijoje apibendrinti daktaro disertacijoje *Le stylistique ornamentale dans la sculpture romaine* (Ornamentinė stilistika romaninėje skulptūroje, 1931) (pav. 3).

Literatūra ir nuorodos:

- ¹ G. Lascaut. Comment les formes s'invente et se métamorphose, in *La Quinzaine littéraire, février*, 1987, p. 15.
- ² A. Andrijauskas. J. Baltrušaičio komparatyvistinės menotyros principai, in *Lyginamoji civilizacijos idėjų istorija*. – Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 448–471; Rytai ir Vakarai J. Baltrušaičio komparatyvistinėje menotyroje, in *Kultūros, filosofijos ir meno profiliai*. – Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004, p. 487–507; ir kituose lietuvių bei rusų kalbomis paskelbtuose straipsniuose.
- ³ A. Gaižutis. Jurgis Baltrušaitis – dailėtyrininkas, kultūrologas, in *Kultūros vertybės ir erzacai*. – Vilnius: Academia, 1993, p. 261–89; Jurgis Baltrušaitis – kultūrų piligrimas, in *Darbai ir Dienos*. – Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2001, p. 233–244.
- ⁴ V. Daujotytė. *Su Jurgiu Baltrušaičiu*. – Vilnius: Regnum, 1994; L. Tapinas. *Imk, klajokli, žibintą vilties*. – Vilnius: Alma littera, 2000.
- ⁵ J.-F. Nhevrier. *Portrait de Jurgis Baltrušaitis*. – Paris, 1989.
- ⁶ V. Daujotytė. *Su Jurgiu Baltrušaičiu* – Vilnius, Regnum, 1994, p. 10.
- ⁷ J.-L. Gaillemin. Une poétique de l'aberration. Entretien avec Jurgis Baltrušaitis. – CLEFS, n. 2, 1978, p. 40.
- ⁸ 1939 m. išvykęs iš Lietuvos, kur tarpukario metais ėjo Kauno universiteto meno istorijos profesoriaus pareigas, Baltrušaitis tapo kultūros atašė Prancūzijoje, o pokario metais atstovavo lietuviams įvairiuose tarptautiniuose sąjūdžiuose ir daug energijos skyrė kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės atgavimo.
- ⁹ F. Nietzsche. *Also sprach Zarathustra: ein Buch für alle und keinen*, 1903.
- ¹⁰ J.-F. Chevrier. La passion de l'énigme. Un entretien avec Jurgis Baltrušaitis, in *Le Monde*, n. 26, juillet, 1979, p. 10.
- ¹¹ J.-F. Chevrier, *ten pat*, p. 10.
- ¹² J.-F. Chevrier, *ten pat*, p. 10.

B. d.